

Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri - II. Abdülhamid Döneminde Diploması

Zeynep Bostan

İstanbul, Kitap Yayınevi, 2021, 328 sayfa, ISBN: 978-605-105-205-2.

Gürhan KURUKAYA*

Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diploması adlı eser, müellifin üzerinde yaptığı küçük çaplı değişiklikler akabinde yayımladığı doktora tezidir. Kaynakça bölümü oldukça nitelikli bir bibliyografya niteliği taşımakta ve 20 sayfayı kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuş sefirlerin, şebkenderlerin ve onların görev yaptıkları yerlerin, açılan ve kapanan elçiliklerin, şebkenderliklerin nicel verilerini ihtiva eden tablolar, bazı diplomatik yazı örnekleri, kimi sefirler ve elçilik binalarına ilişkin resimlerden meydana gelen ekler bölümü de eserin sonunda yer almaktadır.

Kitabın müellifi Zeynep Bostan, eserin birinci bölümünü III. Selim'den itibaren meydana gelen gelişmelere ayırmıştır. Sırasıyla Sultan II. Mahmud ve Tanzimat Dönemlerinde hariciyenin ve bürokrasinin gelişim süreçleri incelenmiştir. Böylelikle, kitabın ikinci aşamasında ele alınacak ve dört bölümden oluşan eserin üç bölümünün ayrıldığı Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesinin daha iyi anlaşılması ve *hariciyenin modern temellerinin* ne şekilde atılmış olduğu, bu süreçteki değişimler ve gelişmeler, Avrupa hariciye teşkilatlarıyla mukayeseler yapılarak oldukça ayrıntılı ve anlaşılır bir üslupla ele alınmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı hariciye sisteminin merkez teşkilatında ve yurt dışı teşkilatının ana unsurları olan elçiliklerde ve şebkenderliklerde meydana gelen değişimler, buralardaki

---

* Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, gurhankurukaya@gmail.com

insan kaynaklarının tayin usulleri, görev ve sorumluluk alanlarının ele alındığı eserin son üç bölümü ise esas odak noktasını meydana getirmektedir. Müellifin de vurguladığı gibi Tanzimat Dönemi'nin sonuna kadar önemli ölçüde dönüşümünü tamamlamış olan Osmanlı Hariciye Teşkilatı, Sultan Abdülhamid için avantajlı bir başlangıç alt yapısı anlamına geliyordu. Bu alt yapıyı çok iyi değerlendirdiği anlaşılan padişahın merkez teşkilatının başaktörlerinden Hariciye Nezaretindeki bazı birimlerin bu dönemde de varlığını sürdürdüğü, bazılarında düzenlemelere gidildiği, kiminin ise başka nezaretlere bağlandığı anlaşılmaktadır. Nezarete yeni eklenen birimler de söz konusudur. Yurt dışı teşkilatında ise denge siyasetinin, stratejik ve ekonomik kaygıların etkili olduğu, bazı elçiliklerin kapatıldığı, buna karşılık olarak yeni elçiliklerin açıldığı, bazılarının ise ortaelçilikten büyükelçiliğe dönüştürüldüğü görülmektedir.

Önceki dönemlerle mukayese edildiğinde Sultan Abdülhamid döneminin çok fazla özgün tarafları bulunduğu açıktır. Ancak eserin mevzusu ile doğrudan ilişkili olarak, padişahlık makamını temsil eden saray (mabeyn) ile sadrazama bağlı olarak faaliyet yürüten Babiâli'nin XVII. yüzyıldan beri olağan hale gelmiş olan, ülkenin kaderine doğrudan etki edecek karar alma sürecinin Babiâli'nin uhdesinde olması uygulamasına bu dönemde son verildiği görülmektedir. Kararlar mabeynde alınıp Babialı'de ve Hariciye Nezaretinde uygulanır hale getirildi. Böylece tüm sefaretlerin, elçi ve şebkenderlerin atanması ve azlinde Hariciye Nezareti, mabeynin emir ve direktiflerinin uygulayıcısı ve takipçisi olarak rol oynamaya başladı.

Müellif, eserin birinci bölümünde, Sultan III. Selim, II. Mahmud, Tanzimat Dönemlerinde meydana gelen gelişmelere ışık tutmaya çalışmıştır. Evvela Osmanlı Hariciye Teşkilatının klasik dönem uygulamaları içinde yer aldığı pozisyona değinilmekte, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın sonlarına kadar salt askerî güce dayalı ilişkilerinin doğal sonucu olarak bütün devletler karşısında tek taraflı kararlar alabilme kudretine sahip olması (s. 34) nedeniyle, modern anlamda diplomasi kaide ve ilkeleriyle tanışmasının geciktiği ima edilmektedir. Esasen hariciyenin ve bürokrasinin, Batılı tarzda modern formlara ve kaidelere, aynı zamanda insan kaynağına ihtiyaç duymayı gerektiren ilmî, iktisadî ve siyasi nedenlerin ortaya çıkmamış olması yahut bu gereksinimlerin fark edilmemiş olması Osmanlıları daha önce harekete geçirmemiş olabilir. Ancak Osmanlı Devleti'nin ilk büyük toprak kayıplarıyla karşı karşıya kalması, siyasi anlaşma masalarının eşit taraflarından sadece biri olmaya başladığı XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren üstünlüğünü kaybetmesi, diplomasi denilen gerçekle ve onun geliştirilmesi gereken pek çok boyutuyla karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

Osmanlılarda diplomasinin ilk kez bu kadar önemli görüldüğü yeni bir dönem başladı. Meydana gelen siyasi gelişmelerin etkisiyle Osmanlı Devleti başta Fransa olmak üzere, pek çok Avrupa ülkesine, İran'a, Fas'a *ad hoc* olarak ifade edilen herhangi bir amacı gerçekleştirmek için görevlendirilen geçici elçileri sistematik bir şekilde göndermeye başladı. Bu dönemin öne çıkan elçilerine, Paris sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmet, Viyana ve Avusturya sefirleri İbrahim Paşa, Ahmet Resmi Efendi gibi isimler örnek olarak gösterilebilir. (s. 35) Bu elçilerin edindikleri siyasi, sosyal ve kültürel tecrübeler,

gelecekte, Osmanlı diplomasisinin ve bürokrasisinin şekillenmesine çok önemli katkılar sağladı.

III. Selim'in Nizam-ı Cedid harekâtının en önemli içeriklerinden birisi de *ad hoc* elçiliklerin, yerini daimî elçiliklere bırakması kararıydı. (s. 37) Bu dönemden itibaren Osmanlı açısından modern diplomasinin başlangıcı kabul edilen ilk daimî elçi olarak Londra'ya gönderilen Yusuf Ağâh Efendi ile bu siyasi zorunluluk, kısa süreliğine uğradığı kesintinin ardından devam edegelen bir kaideye dönüşmüştür. (s. 38) Osmanlıların yeni yeni deneyimlediği bu süreç, birçok Avrupa ülkesinin yaklaşık üç yüz yıldan beri uyguladığı bir gelenektir. (s. 42-43) Osmanlılarda Ağâh Efendi'nin 1793'teki bu sefaret görevinin ardından diğer başkentlere de daimî elçilikler açılmaya başlandı. (s. 52-53) Bu elçiliklerin kurulmasında Yusuf Ağâh Efendi'nin elçilik tecrübelerinden elde edilen veriler kullanıldı. Sır kâtibi, baştercüman, ikinci tercüman, ataşe veya konsolos ile ihtiyaç duyuldukça ilave memurlar elçiliklerde görevlendirilmeye başlandı. Tercümanlar genellikle Rumlardan oluşuyordu ve yetişmiş insan kaynağına duyulan ihtiyaç oldukça fazlaydı. Bu nedenle Rumlara maslahatgüzarlık payeleri de veriliyordu. (s. 54) 1821 yılına gelindiğinde patlak veren Yunan İsyanı, Osmanlı Devleti bünyesindeki Rumlar tarafından da desteklenmişti. Osmanlı Devleti'nin dış elçiliklerinde görevli Rumların da sürece destek verdiklerinin anlaşılması üzerine, Osmanlı Devleti görülen lüzum üzerine Rum tercüman ve maslahatgüzarların görevlerine son verdi ve daimî elçilikleri de kapatma kararı aldı. (s. 56-57)

Osmanlı Devleti'nin elçilikler kadar kıymetli temsilciliklerinden biri de görevlendirildikleri yerlerdeki Osmanlı tebaası veya milliyet bağı bulunan toplulukların, ticari ve ekonomik işlerini kolaylaştıran, sorunlarını gidermek için oluşturulmuş *şehbender* adı verilen konsolosluklar idi. Londra'ya ilk kez büyükelçi gönderildikten birkaç yıl sonra ilk şehbenderlikler de oluşturulmaya başlanmıştı. Bu görevlere getirilenler arasında gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Başlangıçta denize kıyısı bulunan veya ticaret ağının geniş olduğu yerlerde şehbender görevlendiriliyordu. 1821 olaylarıyla birlikte 1832 yılına kadar şehbenderlikler de kapatılmış oldu. (s. 60) Bu tarihten itibaren daimî elçiliklerle birlikte tekrar devreye giren şehbenderlikler Avrupa'nın pek çok ticaret ve liman şehirlerinde açıldı. İran ve Brezilya ile de imzalanan dostluk ve ticaret anlaşmalarıyla birlikte buralarda da konsolos bulundurabilme imkânı sağlandı. (s. 61-62)

Osmanlı hariciyesinde bu gelişmeler olurken, merkez teşkilatında da değişen dünya konjonktürüne uyum sağlama hususunda çabalar ortaya çıkmıştı. Bu meyanda, Osmanlı Devleti'nin reisülküttabın nişancıya bağlı bir birim olmaktan yavaş yavaş Divan'da temsil hakkı kazanan bir doğal üyeye dönüştüğü, XVII. yüzyıldan itibaren sadrazamların himayesinde bulunan Babıali'ye geçen hükümet ağırlığı içinde Reisülküttaplığın da bulunuyor olması yeni bir yapılanmayı da beraberinde getirdi. 1699 Karlofça Anlaşması ile ortaya çıkan diplomatik ilişki süreçlerinde, reisülküttabın hariciyedeki önemi daha fazla anlaşılmaya başlandı. Tıpkı elçilikler hususunda olduğu gibi bu müessesede de nitelikler ve alan yeterlilikleri önem kazanmaya başladı. Daha önce savaşlarda padişahın yanında yer alan, karar mercisinde etkinliği ve yetkisi olmayan reisülküttap, hariciyedeki alan hâkimiyetine duyulan bu yeni ihtiyaç nedeniyle III. Selim'den itibaren karar mercilerine danışmanlık yapmaya

başladı. Giderek yalnızca hariciye işlerinden sorumlu ve sadrazama bağlı bir görevli haline gelen reisülküttap, yetkilerinin sınırlılığı nedeniyle hariciyede bazı ülkelerin dış işleri bakanlarıyla gerçekleştirilen diplomatik münasebetlerde denklik sorunlarıyla karşı karşıya kalmaya başlamıştı.

III. Selim'in 1797 yılında Reisülküttaplık kalemlerinde yeni düzenlemeler yapılması ile bu müessesenin bilinen kalemlerinde değişikliğe gidildi. Tercümanlık gibi yeni personel ilaveleri, mühimme odası gibi birimler eklendi. Hariciyede değerlendirilmek üzere Müslüman tercüman bulma sorunları nedeniyle gayrimüslim tercüman geleneği sorun teşkil etmeye devam ediyordu. (s. 63-67) 1821 yılında kurulan *Tercüme Odası* bu ihtiyaçtan oraya çıkmıştı. Böylece hariciyenin dış temsilciliklerinde ve merkez teşkilatında Müslüman tercümanlar yetiştirilmiş olacaktı. (s. 68-69)

Müellif, eserinde Osmanlı hariciyesinin değişim ve dönüşüm sürecinin daha iyi anlaşılabilmesi için oldukça geniş açılardan ve farklı yönlerden yaklaşmakta ve örnekler vermektedir. Osmanlı Devleti'ndeki Reisülküttaplık makamının zamanla Hariciye Nezaretine dönüşmesini Avrupa'daki "secretary of state" in evrilerek dış işleri bakanlığı halini almasıyla karşılaştırmaktadır. Süreçlerdeki benzerlikleri farklı açılardan ele alarak, isabetli tespitlerde bulunmaktadır. (s. 70-72) Osmanlı hariciyesini ise Avrupa hariciye teşkilatlarıyla mukayese ederek şu tespitleri ortaya koymaktadır: "*Osmanlı hariciyesini Avrupa devletlerinin hariciye teşkilatlarından ayıran yönlerden biri de bu birimler arasında keskin bir ayırım olmamasıydı. Merkez teşkilatı, elçilikler ve şehbenderlikler için atamalar aynı personel havuzundan yapılabiliyordu.*" (s. 73)

Hariciye teşkilatının merkez ve dış temsilciliklerinin Batı'yla mukayesesinin ardından Osmanlılarda Umur-ı Hariciye Nezaretinin ortaya çıkış süreciyle ilgili olarak müellif önemli hususları vurgulamaya devam etmektedir. II. Mahmud döneminden itibaren Reisülküttaplık kurumu sahip olduğu özel vasıflar ve elde edilen uzmanlaşmalar sonucu 1836 yılında Hariciye Nezaretine dönüştürülerek yepyeni bir boyut kazandı. İlk hariciye nazırı ise Reisülküttap Akif Efendi oldu. Mektubi ve Amedi kalemlerinin yapısında da değişikliklere gidildi. Tüm bürokratik yapıda zincirleme değişim sürecinin de kendiliğinden başladığını dile getirmek yanlış olmaz. Ancak Hariciye Nezareti tam müstakil bir statüye henüz erişememişti. Örneğin, Mustafa Reşit Paşa hariciye nazırı iken 1837-1838 arasında Londra ve Paris büyükelçilikleri yapabilişti. Bu durum bir yandan da Osmanlı Devleti'nin elçiliklere ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermektedir. Öte yandan gerek *ad hoc* gerekse daimî elçiliklerin merkezden daha güvenli olarak kontrollerinin sağlanmasında Hariciye Nezareti önemli bir rol oynayacak ve yalnızca hariciye teşkilatı içinde değil aynı zamanda Osmanlı devlet yapısı içinde başaktörlerden biri haline gelecektir. (s. 74-77)

Osmanlı Devleti'nin 1821 yılında kapatmak zorunda kaldığı daimî elçilikler ve şehbenderlikler içte ve dışta meydana gelen gelişmelerin etkisiyle, söz gelimi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın bir dış meseleye dönüşmesi, Cezayir'in Fransa tarafından işgal edilmesi Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada yalnız kalmamak adına gelen elçilik açma tekliflerini değerlendirme kararı almasına yol açtı. Öte yandan Osmanlı tebaasının ticari ve ekonomik faaliyetlerinde artan ihtiyaçlar ve ortaya çıkan

talepler, önce özel elçiliklerin açılması sonucunu doğurdu. Daha sonra da 1832’de tüm daimî elçiliklerin ve ardından da şebenderliklerin yeniden işlerlik kazanması sürecine dönüştü. (s. 78-83)

Müellif, dönemler arasında bir karşılaştırma yaparak II. Mahmud dönemi ve 1839’dan itibaren başlayan Tanzimat Dönemi’nde Hariciye Nezaretine verilen önemin birbirine benzediğini vurgulamış, ana hatlarıyla şu değerlendirmeleri yapmıştır: Hariciye Nezaretinin II. Mahmud döneminde geldiği yüksek statülü stratejik konum, Tanzimat Dönemi’nde de devam etti. Bu dönemde nezaret bünyesinde yeni birimler oluşturuldu veya birimlerin statüleri değiştirildi. Mesela, dış yazışmalar için kurulmuş olan Tahrirat-ı Hariciye Kalemi, 1851 yılına gelindiğinde Hariciye Mektupçuluğuna dönüştürüldü ve artan ihtiyaçlara bağlı olarak *Tahrirat-ı Ecnebiye Odası* kuruldu (s.84-87).

Yazar, hariciye teşkilatının Islahat Fermanı sonrasında kazandığı yeni formata da değinmiştir. Kırım Savaşı’ndan sonra 1856 yılında Avrupa devletlerinin baskıları sonucu ilan edilen Islahat Fermanı, Osmanlı toplum yapısında tarihî değişikliklerin yaşanmasına yol açmıştı. Gayrimüslimler, Müslüman tebaa ile eşit haklara sahip hale gelmiş, buna bağlı hukuki düzenlemelere gidilmesi kaçınılmaz bir hal almıştı. Bu durum hariciyede de benzer düzenlemelere gidilmesine neden olmuştu. Osmanlı hariciye sisteminde daha önce gayrimüslimlere ortaelçilik düzeyinde sefirlik verilirken, bu süreçten sonra onlara da büyükelçilik verilmeye başlanmıştır. Gayrimüslimlerden Kostaki Musurus, ilk gayrimüslim büyükelçi olarak artık İngiltere sefaretine atanmıştır. Bir yandan bu gelişmeler olurken, öte yandan Reisülküttaplık ve Hariciye Nezaretinin bünyesinde yer alan tercüme odasından amedi kaleminden yetişen Müslüman birçok memur, hariciyede üst düzey görevlere gelmiş, bazıları hariciye nazırlığı makamına gelebilmişlerdi. “*Amedi Kaleminde yetişen Akif Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Mehmet Sadık Rifat Paşa, Şekip Paşa, Sârim Paşa ve Fuat Paşa hariciye nazırı olmuşlardı.*” (s. 89)

Tanzimat Dönemi’nde daimî elçilikler ve şebenderliklerin çoğu faaliyetlerine devam ederken bazıları, Kırım Savaşı’nın olumsuz sonuçları nedeniyle oluşan ekonomik darboğaz sonucu kapatılmıştır. Madrid, Lahey, Brüksel, Napoli bunlar arasındadır. Şebenderlikler bu dönemde artış gösterdi. Amerika, Asya ve Afrika kıtalarında da şebenderlikler kuruldu. İletişim boyutları değiştirilen devletler ağına yenileri eklendi. Örneğin ABD ile daha önce maslahatgüzarlık düzeyinde oluşturulan ilişki, 1867’de Adward Blacque’in Washington’a ortaelçi olarak atanmasıyla geliştirildi.

Yabancı dil eğitimi için yurt dışına öğrenci gönderme süreci Tanzimat Dönemi’nde başladı. Mekteb-i Sultani, lisan ihtiyacının karşılanması için açıldı. Mahrec-i Aklâm adlı kâtip yetiştiren okul da başarıya ulaşan projelerdendir.

Müellif, “*Tanzimat Dönemi’nin sonlarına kadar Hariciye Nezaretinin teşkilat yapısının oturduğu ve profesyonel hariciyecilerin görev yapmakta olduğu görülmektedir.*” ifadeleriyle bu dönemin sonunda hükümdarlık tahtına oturan Sultan II. Abdülhamid’in, bir bakıma hariciyenin sistematik yapısını avantajlı ve iyi bir miras olarak devraldığı kanaatindedir. Gerçekten de bu noktaya gelinceye kadar, yaşanan bunca sıkıntılar, edinilen tecrübeler, teşkilat yapısını olgunlaştırmış; başlangıçtaki nitelikli insan kaynakları sorununun hayli azaldığı ve mevzuat yapısının önemli ölçüde düzene girdiği

anlaşılmaktadır. Söz gelimi, 1839 yılında yayımlanan şebenderlik yönetmeliğinden sonra 1860'ta da yürüttükleri işler arasında yer alan pasaport, evlilik, seyahat konularında da standarda gitme adına bir ücret tarifesi yürürlüğe girmiştir. (s. 90-96)

Müellif, eserin birinci bölümünde bütün bu değerlendirmeleri yapıp Osmanlı hariciyesinin gelişim sürecini, geçirdiği evreleri sosyolojik temellere oturtarak bir sistem dâhilinde sunmuş ve Sultan II. Abdülhamid dönemi öncesinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya özen göstermiştir. Kitabın ikinci bölümü ise Abdülhamid dönemi siyasetine, hariciyenin ve bürokrasinin merkez ve yurt dışı teşkilatlarının değişim ve dönüşüm süreçlerinin önceki dönemlerle mukayesesine ve özgün olduğu anlaşılan birçok uygulama örneklerinin incelenmesine ayrılmıştır. Eserin bu bölümünün, büyük ölçüde yazarın tezine ve genel kanaatine asıl karakterini kazandıran kısmı olduğu söylenebilir. Sultan II. Abdülhamid'in miras olarak devraldığı modern hariciye sistemi ve diplomasi bu süreçten geriye dönülemeyecek kadar benimsenmiş, kendi dinamiklerini oluşturmuş sağlam bir yapıydı. İktidara geldiği andan itibaren Avrupa'nın kazandığı yeni siyasi denge mekanizması, onu seleflerinden farklı bir dış politika yürütmeye mecbur bırakmıştı. (s. 97-98) Avrupalı büyük devletlerle ilişkilerde farklı bir vizyon ortaya koyması, devlet yönetiminde özellikle 1878-1908 arasındaki katı yönetim tarzının hariciyenin gidişatına ve diplomasi yaklaşımlarına etkileri kitabın temel araştırma sınırlılıklarını meydana getirmektedir. (s. 235)

Müellif kitabın bu bölümüne Abdülhamid Han'ın tahta oturduğu dönemdeki şartları tahlil ederek başlamakta, sözlerine dış politika ile devam etmektedir. Tanzimat Dönemi'nden farklı olarak, bu dönemde İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma çizgisinden uzaklaştığı görülmektedir. Paris Antlaşması sonrası dönemdeki Avrupalı devletler arasındaki rekabet ve denge politikası devrinin de artık kapandığı, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Antlaşması'nın etkileriyle, Batı'nın hâkim güç odaklarının Osmanlı toprakları üzerinde bir *taksim* protokolü yapmışçasına yeni bir tarz-ı siyaset belirledikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin özellikle Kuzey Afrika topraklarında başlayan işgallerin başaktörleri olan Fransa ve İngiltere ile diğer Avrupa ülkelerinin Balkanlar, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı yerler, Trablusgarp ve yakın bölgelerdeki işgal emelleri karşısında yalnız kalmış bir imparatorluk ve bütün bu sorunlara çözüm bulmak zorunda olan bir hükümdar olarak Sultan II. Abdülhamid... Osmanlı Devleti'nin tarihindeki en zor koşullarla karşı karşıya kaldığı bu dönemde sultan, öncelikli olarak barışçıl bir siyaset takip etmekten başka bir yol olmadığının farkına varmıştır. Bu nedenler *mevcut koşulların daha da kötüye gitmesini engellemek* amacı taşıyan ve kendi adıyla anılan bir siyasi ve bürokratik politika ortaya koymayı tercih etmiştir. İlk adım olarak “mutlak tarafsızlık” ilkesi şeklinde ifade edilebilecek bir yaklaşım ortaya koyarak ülkeler arasındaki rekabetten yararlanma yoluna gitmiş olsa da ilerleyen dönemlerde bahse konu ülkelerin her seferinde aralarındaki sorunları bertaraf ederek, Osmanlı topraklarına odaklanma hevesleri, o dönemde siyasi birliğini oluşturma sürecinde yalnız bırakılmış olan Almanya ile Osmanlı Devleti'ni birer kader ortağı haline getirmiş olduğundan Sultan II. Abdülhamid, yaklaşık on yıllık bu tarafsızlık politikasından vazgeçerek

Almanya'ya yaklaşma ve halifelik sıfatını kullanarak *uluslararası arenada yalnızlık psikolojisinden* kurtulma cihetine gitmiştir (s. 97-98)

Çağın zorunlu siyasi koşullarına ülkenin içinde bulunduğu ekonomik problemler de eklenince dahili siyasette olduğu gibi hariciye yapılanması ve bürokraside de Tanzimat Dönemi'nden farklı politikalar ve yeni yaklaşımlar benimsenmiştir. Tanzimat Dönemi'nde, XVII. yüzyıldan beri süregelen, sadrazamın riyasetindeki Babıali'den politika üretme geleneği, bu dönemde *mabeyn* olarak nitelenen saraya, yani padişaha geçmiştir. Müellifin kitabın birinci bölümünde gelişim aşamalarına değindiği, modernleşen hariciye ve diplomasi yapılanmasının XIX. yüzyılda başaktörü haline gelen hariciye nazırı da bu dönemde -adeta, Reisülküttaplık dönemine geri dönercesine- karar verici olma vasfını kaybetmiştir. Sadrazam ve hariciye nazırı, Sultan II. Abdülhamid'in kararlarının uygulayıcı figürleri olarak görev icra etmeye başlamışlardır. (s. 99-100)

Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyaset üretiminin yeni merkezi, sultanın 1877'den itibaren kullanmaya başladığı Yıldız Sarayı idi. Osmanlı bürokrasisi ve diplomasisinin mevcut yapısı devam ederken, işletim sistemi bu süreçten itibaren yeni bir boyut kazanmış mabeynin taleplerine bağlı olarak mabeynciler, bürokratik hiyerarşinin en tepesinde yer alarak, bürokratları sevk ve idare etme, raporları doğrudan saraya iletme sürecine başlamışlardır. Bu dönemde istihbarat ve haber alma ihtiyacı diğer dönemlere göre daha fazlaydı. Buna padişahın evhamı da eklenince işin önemi büsbütün artıyordu. Avrupa basınını yakından takip eden özel birimlerin oluşturulması bu amaca yönelikti. Mabeynin şekillendirdiği yeni bürokrasi yapılanması, Babıali'yi ve Hariciye Nezaretini kontrol altında tutma imkânını da veriyordu. Babıali de bu yeni duruma hızla uyum sağlamış, eski önemini kaybeden nezaret ile kendi sınırları dâhilinde çalışmalar yapma, ellerinden gelen katkıyı sunma konusunda öz güvenini sürdürüyordu. Mabeyn, diğer yönetim birimlerinin bürokratik kademelerinde olduğu gibi Hariciye Nezaretinin yetki alanına giren konularda da doğrudan yazışmalar yapabiliyor ve elçiler ve diğer görevlilerle temaslar sağlıyordu. Sultan II. Abdülhamid ile, padişahlık makamının Babıali'ye karşı üstünlüğünü tekrar elde ettiği yeni bir dönem başlıyordu. (s. 101-105)

Mabeynin atak tutumlarına rağmen Hariciye Nezareti önemini koruyor, hatta kurumsal bünyede yapılan düzenlemeler, nezaretin branşlaşması yolunda ilerlediğini gösteriyordu. Tanzimat Dönemi'ndeki bazı birimler yerlerini korurken, bazıları dönüştürülüyor, bazıları kaldırılıyor veya ekleniyordu. Örneğin Mektubi-i Hariciye, Tercüme Odası, Tahrirat-ı Hariciye birimleri varlığını koruyan ve değiştirilmeyen birimlerdi. Divan-ı Hümayun Kalemî, artık sadarete bağlanmıştı. Mesâhip Kalemî de Hariciye Nezaretinden alınıp Adliye Nezaretinin uhdesine verilmişti. Öte yandan Hariciye Nezareti bünyesinde bu dönemde kurulan yepyeni birimler ile nezaret, kurumsal yapısını önemli ölçüde tamamlamıştır. Bu birimler şunlardı: Tabiiyet Kalemî ve Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti, Babıali Hukuk Müşavirliği, Sicill-i Ahval Müdüriyeti, Umur-ı Ticariye Müdüriyeti, Encümen-i Hariciye Komisyonu. Ayrıca yabancı dil sorununu çözmek için bir de lisan mektebi açılmıştır. (s. 105-123)

Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı içinde gayrimüslimler mühim bir yekûn oluşturmaktaydı. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı gayrimüslimler lehine yasal düzenlemeler getirmişti. Bu süreçten sonra zimmi statüsünden eşit vatandaşlık konumuna yükselen gayrimüslimler, bürokratik kademelerde, askeriyede, mülkiyede ve hariciyede görev almaya başladılar. Tanzimat Dönemi'nin 1856'dan sonrası Osmanlı'nın kadim devlet geleneğinin en köklü değişim yüzyılı olmuştur.

Müellif, eserinde, gayrimüslimlerle alakalı bu değişmelerin ve gelişmelerin Islahat Fermanı ile ilişkisini teyit etmekte ve onların II. Abdülhamid dönemindeki bürokratik kademelerde istihdam edilmeleriyle ilgili gelişmelere yer vermektedir. Osmanlı Devleti'nde en yoğun gayrimüslim istihdamı bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta dil bilme avantajları nedeniyle en fazla görevlendirildikleri yer hariciye olmuştu. Fakat ilerleyen dönemlerde alınan tedbirlerle dil öğrenen Müslüman memurların artması sonucu hariciyedeki gayrimüslim ağırlığı, yaklaşık verilerle yüzde kırktan yirmiye gerilemişti. Ancak bu gerilemede 1890'lardaki Ermeni olayları sonucu İstanbul'daki Ermeni nüfusun azalmasının etkisi de unutulmamalıdır. Fakat bu azalmaya rağmen, gayrimüslimlerin Osmanlı'daki varlığını avantaja çevirmek isteyen Avrupa devletlerinin bu durumu bir uluslararası sorun haline getirmeleri nedeniyle, hariciye teşkilatlarında, padişahın tüm isteksizliklerine rağmen, gayrimüslim elçiler ve şehbenderler görevlendirme refleksi bu dönemde gelişmiş durumdaydı. (s. 124-127) Ancak, zorunlu kalmadıkça gayrimüslim atamaları yapılmıyor, yapılan görevlendirmeler çoğunlukla maslahatgüzarlık, ortaelçilik düzeyinde tutuluyordu.

Müellif, eserin ikinci bölümünün sonunda "II. Abdülhamid Hariciyesinin Sonu" başlıklı sunumunda II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Jön Türk hâkimiyetinin ortaya çıkmasının etkilerini ele almaktadır. Abdülhamid Han döneminde bürokraside ve özellikle hariciye teşkilatına atanan memurlar ve yüksek rütbeli görevlilerle ilgili *tensikat uygulaması* adı verilen geniş kapsamlı bir tasfiye ve yeniden düzenleme harekâtı gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, Sultan Abdülhamid'e sempati ve bağlılığı bulunan yüksek devlet görevlileri, örneğin Salih Münir Paşa gibi elçiler görevden alındılar. Jön Türkleri yurt içinde jurnallerle, yurt dışında raporlarla takip eden ve aleyhtarlık eden herkes bu uygulamadan nasibini aldı. Sultan II. Abdülhamid döneminin sonu itibarıyla Osmanlı hariciyesinin geldiği yapıyı değerlendiren Carter Findley, bu teşkilat yapısının ülkenin doğal gereksinimlerinden meydana geldiği ve herhangi bir Avrupa ülkesinden örnek alındığına dair bulguların olmadığı yönünde kanaat bildirmektedir. (s. 127-129)

Müellif ikinci bölümün sonunda yer verdiği bu konu başlığına, dördüncü bölümün sonunda da yer verilebilirdi. Böylelikle bir devrin kapanışının kronolojik sıraya uygunluğu da sağlanmış olurdu.

Kitabın üçüncü bölümü, "Hariciye Nezaretinin Yurtdışı Teşkilatı: Elçilikler" başlığı ile ele alınmıştır. Müellif Zeynep Bostan, bu bölümde Sultan II. Abdülhamid dönemindeki elçiler ve elçiliklerle ilgili genel bir değerlendirme yaptıktan sonra dönem hakkında oldukça ayrıntılı ve aydınlatıcı bir sunum gerçekleştirmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminin hariciye yapılanması içinde elçilikler ve sefirlerin durumunu siyasi ve ekonomik koşullar belirliyordu. Özellikle devletin içinde bulunduğu

şartların ağırlığı, mabeynin doğrudan doğruya hariciyeyi ilgilendiren kararlar almasına zemin hazırlamış, kaçınılmaz hale gelen denge siyaseti, açılacak elçiliklerin coğrafi konumundan derecesine kadar etkili olmuştur. Öte yandan ülke borçlarının artması ve maliyede yaşanan sorunlar da elçilik tahsisatlarının karşılanamaması sıkıntılarını ortaya çıkarmış, bu noktada da elçiliğin derecesinin doğuracağı masraflar hesaplanmak zorunda kalınmıştır. Bütün bu nedenlere bağlı olarak, stratejik bakımdan önemi daha fazla olan yerlere büyükelçi gönderilirken, ikinci derecede önemli başkentlere ortaelçiler veya maslahatgözarlar gönderilmiştir. Osmanlı denge siyasetinde etkisi olmayacak yerlerdeki elçilikler ise daha çok ekonomik nedenlerle kapatılmıştır. Hatta büyükelçi veya ortaelçi olarak görevlendirilen sefirlerden bazen üç ülkenin birden elçiliğini yapmaları talep edilmiştir. Pek çok yerde karşılaşılan bu uygulamaya Salih Münir Paşa iyi bir örnek teşkil etmektedir. 1901 yılında Paris büyükelçisi iken aynı zamanda Brüksel ve Bern büyükelçilikleri görevlerini de uhdesinde bulunduruyordu. Bu hususla ilgili olarak akılda kalıcılığı sağlama adına, eserin pek çok yerinde olduğu gibi, oldukça açıklayıcı tablolarla, yazar, elçilikleri ve elçilerin durumlarını okuyucuya sunmaktadır. (s. 131-136)

Sultan II. Abdülhamid'in sefaret görevlendirmelerinde yukarıda değinilenler dışında seleflerinden farklı amaçlar güttüğü de bilinmektedir. Bu sefirlerden bazıları güvenilir oldukları için, bazıları muhalif olup İstanbul'dan uzaklaştırılmaları gerektiği için elçilik görevlerine gönderilebiliyorlardı. Güvenilir olanların yurt dışına gönderilen Jön Türkler hakkında Abdülhamid'e raporlar sundukları bilinmektedir.

Osmanlı hariciyesinde elçilikler ve sefirlerin görevlendirilmeleri sürecinde bu dönemi, Tanzimat Dönemi'nden ayıran en önemli farklardan biri pek yakın zamana kadar Osmanlı toprakları olan bazı eyaletlerin statüsündeki değişimler veya bağımsız ülkeler haline gelmelerinden sonra ortaya çıkan protokoller, resmî iş ve işlemlerin zorunlu olarak uygulanmasıdır. Bu meyanda, Bulgaristan'ın Osmanlı'ya hukuki olarak bağlılığı sürerken Berlin Anlaşması hükümleri gereği iç işlerinde bağımsız statüsü nedeniyle Osmanlı Devleti Sofya'da bir komiserlik bulundururken, Bulgaristan'ın da İstanbul'da Bulgaristan Kapıkethüdalığı buldurma hakkı vardı. Şehbenderlikler yerine ise tüccar vekilleri görevlendirilmişti. Öte yandan aynı dönemde bağımsızlığını kazanmış olan Romanya, Sırbistan ve Karadağ'la karşılıklı resmî diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Yukarıda belirtilen nedenlerle kapatılmasına karar verilen bazı elçiliklerin yeniden açıldığı görülmektedir. Madrid, Lahey ve Stockholm elçilikleri de bu duruma örnek gösterilebilir. (s. 136-138)

1878 tarihinden itibaren bağımsızlığını kazanarak Osmanlı Devleti'nden ayrılan bu devletlerle kurulmaya çalışılan diplomatik ilişkilerde Osmanlı Devleti, yine karşısında süreci kaygıyla takip eden Rusya'yı bulmuştu. Romanya ve Osmanlılar ilk sefareti açma işlemini birbirlerinden beklerken Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın da girişimleri sonucu ilk adım Romanya'dan geldi. Dimitri Bratiano Kasım 1878'de itimatnamesini padişaha sunduktan sonra Süleyman Sabit Bey de 18 Kasım'da ilk Bükreş ortaelçisi oldu. Aynı zamanda Romanya elçiliği Abdülhamid döneminde ilk defa açılan elçilik

olma özelliği de taşımaktadır. Daha sonra Romanya'ya atanan sefirlerden Blak Bey haricinde daima Müslüman sefirlerin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde ilk kez açılan ikinci elçilik 1879 yılında açılan Belgrad elçiliğidir. Sırbistan elçisinin aralık ayında göreve başlamasından birkaç ay sonra buraya atanan ilk ortaelçi Sermed Efendi olmuştur. Böylece üç yüz yıllık Osmanlı vilayeti diplomatik temsilci gönderilen bir devlet olarak resmen tanınmıştır. Berlin Anlaşması'yla bağımsız olup elçilik ilişkileri kurulan bir diğer ülke de Karadağ'dır. Kısa süreliğine yaşanan elçilik krizleri çözülmüş, yaşanan gecikmenin ardından temmuz ayında elçiler akredite olmuş, Halid Bey 1879 senesinde göreve başlamıştır. (s. 139-152)

Yukarıda Stockholm, Lahey ve Madrid elçiliklerinin stratejik önem derecesine bağlı nedenlerle kapatılıp açılması hususlarına müellifin daha önce değindiğinden bahsedilmişti. Stratejik öneme bağlı olarak elçilik açılan yerler arasında, bilinen Batı ülkelerinin başkentlerinden sonra, Bern elçiliği de devreye alınmıştır. 1815 Viyana Kongresine göre, İsviçre'nin daimî tarafsız ülke statüsü kazanmasıyla birçok organizasyona ev sahipliği yapması, Jön Türklerin buluşma noktası olması, Türk öğrencilerin eğitim için Bern'e gitmeleri, Türk nüfusunun bölgede artış göstermesi gibi nedenlerle 1899'da Bern elçiliği, Cenevre'de şehbenderlik açılmıştır. Brüksel elçiliği ile Bern elçiliğine Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa atanmıştır.

Genel olarak II. Abdülhamid Han döneminde yurt dışına büyükelçi, ortaelçi, şehbender gibi Hariciye Nezareti temsilcilerinin gönderilmesinde yukarıda değinilen şartların sağlanması esas kabul edilmiştir. Zaman zaman Amerikan elçiliği krizinde olduğu gibi ülkelerin ısrarlı elçilik açma yaklaşımlarıyla da karşılaşmış, Japonya örneğinde olduğu gibi elçiliği bir kapitülasyon vesilesi olarak kullanmak isteyenlerle de... İran ile İslam birliği hedefleri doğrultusunda 1878 yılında Tahran elçiliği açıldı. 1881 yılında Roma, 1908 yılında Washington elçilikleri ABD'nin ısrarlı ve hatta uluslararası nezaket kurallarını aşan ısrarları ile büyükelçilik seviyesine yükseltildi. Yine ilk defa bu dönemde Papalık ile temasa geçilerek ortak düşman Rusya'ya karşı elçilik çabaları olduysa da Fransa'nın etkisiyle elçilikler açılmadı. (s. 153-176)

Sultan Abdülhamid döneminde karşılıklı diplomatik ilişki kurulan ülke sayısı 17'ye yükselmiştir. Bu ilişkiler 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı dönemi haricinde kesintiye uğramamıştır. Zamanla ortaya çıkan ihtiyaçlar ve görülen lüzum üzerine 1886 yılında elçiliklerle ilgili yasal düzenlemelere gidildiği görülmektedir. Bu düzenlemeler, mali gerekçeler nedeniyle personel sayılarında sınırlama, sefaretlerin kategorize edilmesi, elçilik personeli izin kullanma şartlarını kapsamaktaydı. Bu düzenlemeler arasında elçilik personeline *ataşenin* dâhil edilmesi çağdaş bir uygulama oldu. (s. 177-185)

Genel olarak Osmanlı Hariciye Teşkilatı içinde elçilerin görev alanları zamanla standardize edilmişti. II. Abdülhamid döneminde görev alanlarına birtakım ilavelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Esasen aynı görevlerin yerine getirilmesi, daha sonra şehbenderlerden de talep edilmiştir. Bu görevleri şu şekilde sıralamak mümkündür: devlet yetkilileriyle görüşmek, diğer elçilerle iletişim kurarak onların

faaliyetlerini takip edip raporlaştırmak, haber alma ve istihbarat, basını takip etmek, özel günleri kutlamak, padişahın siparişlerini takip etmek, siyasi gelişmeleri takip etmek, muhalifleri takip ederek raporlamak, gerekirse sınır dışı ettirmek, bazı muhalifleri parayla ikna etmek, yurt dışındaki Osmanlı öğrencileriyle ilgilenmek, vatandaşların sorunlarını çözmek, yeni geliştirilen silahları takip etmek, demir yollarıyla ilgili müzakereler yapmak, uluslararası sergilere katılmak, nişan verme törenlerine katılmak, Ermeni propagandalarını önlemek için diplomasi yürütmek. (s. 186-202)

Sultan II. Abdülhamid döneminde, önceleri yaygın olarak kullanılan, *ad hoc* elçiler, yeniden işlerlik kazandı. Sefir bulundurulmuş yerlere gönderildikleri gibi, elçilik açma imkânı bulunamayan yerlere de bu elçilerin gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu elçilerin temel amaçları ise diplomatik ilişkileri geliştirmek ve Batı'nın yayılcı politikalarına karşı *Panislamizm* propagandası yapmak şeklinde özetlenebilir. (s. 203-206)

Eserin yazarı Zeynep Bostan, dördüncü bölümde ise “Hariciye Nezaretinin Yurt Dışı Teşkilatı: Şehbenderlikler” başlığı altında II. Abdülhamid Han döneminde şehbenderlik müessesesinin aldığı yeni formatı, görev ve sorumluluk alanlarına giren konuları ve kendilerine yüklenen yeni misyonları gayet akıcı bir şekilde ifade etmektedir. Sultan Abdülhamid Han döneminde bu makama önem verildi. Şehbenderlikle alakalı talimatnameler, görev sorumluluk alanlarını düzenleyen nizamnameler, tüzük ve yönetmelikler çıkarıldı.

Şehbenderler, maaşlı ve fahri olarak ikiye ayrıldı. Statüleri farklılaştırıldı. Maaşlı şehbenderlikler için sınav usulü getirildi. Şehbenderler, Osmanlı tebaasından olan vatandaşların her türlü ticari faaliyetlerini pasaport, doğum, ölüm ve diğer işleriyle ilgilenmek, tedbirler almak ve sorunlarını gidermek için atanmaktaydı. Ancak tıpkı elçilere verilen ek görevler gibi bu dönemde şehbenderlerin de Osmanlı devletinin bütünlüğünü, siyasi ve ekonomik menfaatlerini korumaya dönük görevleri yürütmeleri isteniyordu.

II. Abdülhamid döneminde dünyanın birçok yerinde şehbenderlik ağları kuruldu. Sayıları arttı. Yaklaşık otuz yılda sayıları 147'den 228'e yükseldi. Şehbenderler bu dönemde, yalnızca Osmanlı tebaasının bulunduğu yerlerde değil aynı zamanda Güney ve Güneydoğu Asya, Orta Asya, Hindistan gibi Müslümanların yoğun olarak bulunduğu yerlerde görevlendirilmeye başladı. Panislamizm faaliyetleri yapmak için dinî bilgileri yüksek ve İslamiyet'i samimiyetle yaşayan şehbenderler tercih ediliyordu. Şehbenderlik ağı Güney Afrika'ya da uzanıyordu. Orta Asya ve Kırım'da ise Rusya'nın Panslavizm propagandasına karşı gizli ve karşıt çalışmalar yapılıyor, Hollanda'nın Güneydoğu Asya'daki; İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgecilikleri karşısında Osmanlı şehbenderlerinin Panislamizm faaliyetleri büyük bir samimiyetle sürdürülmüş, bütün bu çalışmalarla Osmanlı Devleti'nin Hicaz Demir Yolları için toplam proje bütçesinin yaklaşık onda biri oranında yardım toplandığı dahi görülmüştür. (s. 234)

İncelemesini yaptığımız bu kitap, giriş bölümünden itibaren, dil ve anlatım, kullanılan kavramlardaki özen bakımından okuyucusu üzerinde endişeyle karışık bir ciddiyet ve saygı hissi uyandırmaktadır. Bu

bölümde kullanılan kavram ve terkiplerdeki serilik ve kelimelerdeki orijinallik, anlatımın bu havada devam etmesi durumunda, bir peşin hükümlülükle, *eserin dili ağır* yaftası vurulacak nitelikler taşımaktadır. Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünden itibaren, girişte karşılaşılan teknik ağırlık, yerini akıcılıkla bütünleşmiş bir derinliğe bırakmaktadır.

III. Selim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerindeki Osmanlı Hariciye Teşkilatında meydana gelen değişimler ilk bölüme sığdırılmıştır. Eserin III. Selim döneminden itibaren kaleme alınması da tesadüf değildir. Geleneksel Osmanlı bürokratik yapılanmasındaki değişimin başlangıç noktası kabul edilen bu dönemde hariciyenin kazandığı ivme yurt dışı teşkilatlarındaki diplomasi kaide ve kurallarının zorunlu olduğu kadar özgün nitelikler taşıyarak değişmeye başlaması araştırmacılar için ilgi çekici nitelikler taşımaktadır.

İlk daimî Osmanlı elçiliklerinin bu dönemde açılması ve Reisülküttaplık makamının kazandığı yeni format, II. Mahmud döneminden itibaren Hariciye Nezaretinin kurulması ve Tanzimat Dönemi'nden itibaren sürecin hız kesmeden devam etmesi, merkez ve yurt dışı teşkilatlarının olgunluk çağına eriştirilmesi Osmanlı hariciyesinin modern temellerini oluşturmuştur. Müellifin, kitap başlığında da yer verdiği şekliyle Sultan II. Abdülhamid dönemi bu modern temellere oturtularak ele alınmıştır. Kitabın son üç bölümünde bu dönemde meydana gelen gelişmelere, değişmelere önceki dönemlerden farklı olarak ortaya çıkan özgün ve etkili çabalara, bütün bunların neden ve sonuçlarına yer verilmiştir.

Abdülhamid Han'ın giderek otoriter hale gelen ve imparatorluğun her noktasını ve hariciyenin yurt dışındaki tüm temsilciliklerini tek bir noktadan yönetme gayretine objektif veriler ışığında tanıklık edilmektedir. Bu amacı gerçekleştirmek için *mabeyncilik* kavramında olduğu gibi ihdas edilmiş yeni bürokratik yapılar, belki eserde zikredilmeyen *hafiyeye* kullanımına duyulan ihtiyaç, muhaliflerin yurt dışında hususi olarak takip edilmesi, yurt dışı basınının ilmek ilmek taranması çabalarının yalnızca padişahın evhamlarıyla açıklanamayacağı, eserin bütününden anlaşılmaktadır. Çağın siyasi konjonktürünün getirdiği tehlikelere karşı, Osmanlı'yı koruma refleksinin bu dönemin farklı ve sıra dışı uygulamalarına damga vurduğu açıktır. Öyle ki, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda yapılan Berlin Antlaşması, Osmanlı'nın Balkanlardaki dört yüz yıllık mutlak otoritesine son vermiş, yüzlerce yıldır valilerle yönetilen eyaletlere, resmî elçiler gönderilir olmuştur. İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma gereksiniminden vazgeçince Abdülhamid'e gelinceye kadar, Kuzey Afrika'nın tarumar olmaya başladığı ve sonrasında da işgallerin devam etmesinin getirdiği etkiyle Sultan II. Abdülhamid, kaçınılmaz olarak yürütmeye mecbur hissettiği "savaşmadan hayatta kalma" amacına bağlı denge siyasetini, hariciye teşkilatını en verimli şekilde kullanmaya çalışarak icra etmiştir. Yaşanan uluslararası siyasi yalnızlık, Abdülhamid'e halifelik makamını devreye sokmaktan başka bir yol bırakmamış gibidir. O da bu makamı kullanarak derecesine bakılmaksızın tüm elçilerin ve şehbenderlerin atanmasından bu görevlilerin bulunduğu yerlerdeki faaliyet planlarına yeni görev alanları ekleyerek *İttihad-ı İslam* anlamına gelen, Panislamizm esasları doğrultusunda dünya Müslümanlarının bilinçlendirilmesi, örgütlü hareketi, siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliğine yönelik

çalışmalarını hem mukim hem de *ad hoc* elçiler vasıtasıyla gerçekleştirme yoluna gitmiş görünmektedir.

Eserin ikinci bölümünün sonunda ifade edildiği gibi, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı siyaset sahnesinin yeni aktörü İttihat ve Terakki Cemiyetinin iş başına gelmesi ile, merkez teşkilatı ve yurt dışı teşkilatında düzenlemelere gidildi. Elçiliklerin bazıları ve bürokratların büyük bir bölümü tasfiye edildi. Böylelikle, ortaya konmuş olan çeyrek asrı aşan çabanın mühürlenerek arşivin tozlu raflarına kaldırıldığını söylemek mümkündür.

Okumuş olduğumuz bu eser hem Osmanlı tarihi hem Avrupa ve dünya tarihi hem de diplomasi tarihi araştırmacıları için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Olayların kronolojik dizilimi ve olay örüntüleri, okuyucuya bütünü daha rahat bir şekilde görme imkânı sunmaktadır. Eserin okuyucu için en önemli faydalarından biri hariciyenin modern temellerinin teşekkülünün ve Abdülhamid Han'ın dış siyasetinin, denge politikasının, Osmanlı'nın uluslararası arenadaki izolasyonu ve parçalanması sürecini boşa çıkarma çabasının başka kaynaklara ihtiyaç bırakmayacak kadar geniş bir perspektifle ele alınmış olması ve sistematik sunumudur. Eserin yirmi sayfasının kaynakçaya ayrılmış olması bu derinliği daha iyi bir şekilde ifade etmemize olanak sağlamaktadır. Ayrıca bundan sonra yapılacak biyografik araştırmalara, teşkilat tarihi incelemelerine, uluslararası ilişkiler ve diplomatika konusunda kafa yoran tarihçilere önemli bir bibliyografya imkânı ve bilgi havuzu olma niteliği taşımaktadır.